

Сергій Єфремов (Ч.4)

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ І ЙОГО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНА КОНЦЕПЦІЯ

125-ліття з дня народження Сергія Єфремова

Інша проблема, в якій максималізм С.Єфремова виявився недостатньо, стосується української літератури XVII-XVIII століть. Учений вважав цю літературу маловартісною, з чим, звичайно, погодитись дуже важко. Особливо сьогодні, коли маємо значно більше відомостей про літпроцес означеного періоду, ніж було їх у часи С.Єфремова. Нарешті, не мав, мабуть, рації вчений і тоді, коли дуже вже критично оцінював модерну українську літературу рубежа XIX-XX століть. Деяких представників цієї літератури, зокрема В.Стефаніка, С.Єфремов цінував, звичайно, високо («Сила Стефаніка, опріч його величезного таланту, полягає в тій сміливості, з якою він уміє дивитись на життя й скидати полуду з очей і іншим людям»): в розумінні творчості О.Кобилянської виявляв певний дуалізм («крайнощі естетизму») і водночас «визначна постать у нашому письменстві»), а суто модерних «молодомузівців» початку XX ст. чи пізніших футуристів він фактично не сприймав і відводив їм місце хіба що десь поза літературою. Ішло це в нього, певна річ, не від якоїсь химерної смаківщини; ним керував той же недопроявлений максималізм у розумінні історії літератури як історії ідей. Кількість їх (ідей) в українській літературі вчений обмежив цифрою «3» (ідея визволення людини від пут, накладених на неї формами людського існування; національно-визвольна ідея і ідея народності в змісті і формі, насамперед – у літературній мові), а все те, що сюди «не підходило», вчений свідомо відкидав і цим, звичайно, звужував своє уявлення про літературу. Дуже вже дорогими були йому ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «... Сталося те, що сталося, – писав він. – Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто "людей", ще гірше - нацією "дядьків"... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний – то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє – як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватись недалекі вже, часи».

За великим, сказати б, рахунком у цих останніх словах ніби важко знайти щось від «чистої» науки з її розважливим аналітизмом, синтезованими узагальненнями фактів і т. ін. Це звичайна публіцистика чи есеїстика, і в цьому ще одна особливість історико-літературних студій С.Єфремова. Всі вони підкреслено пристрасні, ніби підняті над звичною «прозою» науки, і тому, як писав А.Кримський, для філолога-стиліста, для літератора-пуриста «читати... Єфремова – одна суцільна насолода та втіха» (цитована публікація А.Кримського, с. 48). Такий стиль чи метода викладу думок С.Єфремов перейняв, можливо, у професора Київського університету Є.Анічкова (1866-1937), який радив критикам писати помистецькому і влучно, бо «історія літератури стоїть... на певному віддаленні від науки, бо вона є й мистецтвом».

Немає, мабуть, потреби втручатися в давню, як світ, полеміку про близькість літературознавства до науки чи мистецтва; полеміка ця все одно в кінцевому підсумку виявиться схоластичною, бо не враховує найголовнішого: наука і мистецтво – дві різні галузі людської діяльності і розмивання меж між ними абсолютно протиприродне. Думається, що розумів це і С.Єфремов, а що вдався він до темпераментного стилю, то така вже в нього була вдача. Пристрасним словом С.Єфремов ніколи не намагався затулити брак наукової думки, саме наукового розуміння найрізноманітніших ситуацій, що склалися в ту чи іншу літературну епоху. Важливо, що С.Єфремов володів дивовижним даром давати винятково точні наукові характеристики не лише тим явищам, що давно належали історії, а й тим, що тільки народжувалися, тільки з'являлися під пером письменників. Найпоказовіша тут його оцінка літератури перших дореволюційних років. Радянські літературознавці більше як півстоліття давали цій літературі цілком антинаукову характеристику, говорячи про свободу творчості, про справжній тріумф мистецтва, яке пробудилося, нібито, від сну одразу ж після пострілу «Аврори». С.Єфремов, тим часом, на ці речі дивився інакше, об'єктивним поглядом, і ще в 1923 році писав: «Літературне наше життя за останні роки минало – та й тепер ще минає – так болюче, так нерівно, з такою напругою й так дошкульно... що часто криком хотілося кричати чи то з болю та образи за письменство, чи насторогу письменникам. І саме тоді уста прещільно заклепано, резонатора навкруги жодного, голос губиться тут же біля тебе...» (Т. 2.С. 337). Ось так: криком треба кричати від насилля над літературою, але уста прещільно заклепано... Можна собі уявити, що написав би С.Єфремов про заклепані уста письменників і вчених після партійних постанов про літературу 1932, 1946, 1972 років, після погромів 1937 року чи психічної атаки на творчу інтелігенцію наприкінці 60-х та початку 70-х... Але навіть у такій ситуації українська література протягом 1917-1922 років висунула кілька талановитих імен, які, пише С.Єфремов, не дали загинути справді великій традиції письменства попередніх епох. Ці імена С.Єфремов розглядає як справді продовження традиції, а не як щось зовсім нове, як доводило вже тоді офіційне більшовицьке літературознавство. Те, що галасливо оголошувало себе новим, показує С.Єфремов, було фасадною пролеткультівщиною, або формальним естетизмом, або футуристичним метамистецтвом, що з власне художньою творчістю ніяких зв'язків не мало. Особливо турбувала вченого «новітня графоманія», яка складала філіппіки на честь нової влади.

Такі філіппіки з'явилися не лише на ниві поезії чи прози, а й у галузі критики та літературознавства. «Рецепт новітніх філіппік дуже немудрий, пише С. Єфремов. Досить натикати густо згадок про пролетарське мистецтво й «нову поезію»... та присмачити кріпкими фразами про попередників (тобто про класичну літературу. М. Н.) – і вважається, що діло зроблено: ворога посрамлено і новітнє «правовір'я» убезпечено. І це тим легше виходить, що супротивна сторона (тобто, класична література) не має де і як говорити».

Справжня художня творчість народжувалася в цих умовах без галасу і без «кріпких виразів». С.Єфремов розпізнав її істинну суть із кількох газетних публікацій чи з єдиної збірки віршів, етюдів, новел. Це нам тепер, через сімдесят із гаком літ, дуже легко говорити, що пореволюційної пори найпомітнішими фігурами в літературі були П.Тичина чи М.Рильський, В.Чумак чи В.Сосюра. С.Єфремов сказав про це ще тоді, наголошуючи, що з чималого гурту тодішнього літературного молодняка в історії готові залишатися П.Тичина («Поет, мабуть, світового масштабу»); М.Рильський, («З талановитого учня... виробився на справжнього майстра»); Г.Косинка («Нового села письменник... вдумливий спостережник»);

В.Підмогильний («глибокий, людяний талант»): М.Хвильовий («цікава постать... ще не вироблена... але сильна») тощо. Небезінтересно, що до таких характеристик деякого з цих письменників наше літературознавство стало доростати лише протягом останніх років. Як і до його міркувань про те, що не треба намагатись вбгати кожного письменника в наперед заготовлені схеми чи рамки. «Рішають справу кінець-кінцем таланти, – писав С. Єфремов, – а вони раз-у-раз ширші бувають за виміряні для них рамки й виломлюються з них так буйно, що від рамок часто самі тріски лишаються».

Варто наголосити насамкінець, що не зайве прислухатися до кожного слова С.Єфремова. Хай воно навіть хибне чи дискусійне, але в ньому завжди знайдеться добірне зерно істини про нашу літературу, таке зерно, яке видається часом справжнім материком нашого літературознавства. Що швидше цей материк буде освоєно, то менше буде «білих плям» у нашій духовності і певнішою буде хода наша до освоєння таїни слова в майбутньому. Те майбутнє видавалося С. Єфремову, до речі, не безнадійним. Незважаючи на хаос, що спіткав наше життя (зокрема й літературне) одразу після революції, він пізнавав у ньому й деякі обнадійливі паростки. «Хай доводиться тепер письменству багато гіркого в усяких формах переживати – дарма: це минеться і, як у тій загадці біблійній, з гіркого вийде солодке». Важливо також, що сподівався С.Єфремов того «солодкого» не звідкись, не з-за морів та океанів, а із своєї землі, від людей свого краю, в якому вчений почував себе рідним сином і патріотом. Навіть у найскрутніші хвилини свого життя він не зважувався розлучатися з Україною, аби тільки врятувати своє життя. У 1919-20 роках була можливість у С. Єфремова емігрувати за кордон. Він цього не зробив. Під кінець 20-х років, коли почалося буквально цькування С.Єфремова і за академічні негаразди на посту віце-президента академії, і за «непокірність» його мислення як ученого, А.Ніковський умовляв його згодитись на втечу за кордон, але С.Єфремов відповів: «Я ніколи Україну добровільно не залишав і не залишу її добровільно й зараз». Уже після процесу над сфабрикованою СВУ С.Єфремова, нібито, викликав до себе на розмову «батько всіх народів» Сталін. Він пропонував ученому забути слова, говорені на процесі, і звернутись до селян із закликком підтримати колективізацію, не чинити опору, оголосити, «що Ви – з нами в нашій боротьбі з ворожими куркульськими елементами, які блокують розбудову колгоспів». С.Єфремов відповів на цю пропозицію твердим «Ні!» і обрав замість прислужницького животіння харківську в'язницю й Володимирський ізолятор. Там десь і загубилися його смертні сліди, але на їх місці вирости безсмертники... Вирости насамперед вічною пам'яттю про автора «Історії українського письменства», котра є єдиним найповнішим свідченням про терновий шлях українського літпроцесу.

*М. НАСНКО,
доктор філологічних наук, професор*